

Олег Іванюк

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.:

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Проблеми колонізації та етнічного складу населення України завжди привертали увагу дослідників. Найпоширенішим джерелом таких досліджень були статистичні матеріали, що містилися у так званих "люстраціях", "переписних книгах", "ревізіях". Перші висвітлювали окремі питання обліку населення і велися з середини ХVІІ ст., а саме: 1646-1648, 1676-1678, 1710, 1716 рр. Вони містили статистичні дані по Слобідській Україні. Переписні книги характеризували чисельний склад жителів сіл та міст регіону: майновий стан, зайнятість, розвиток ремесел і сільського господарства.

Ревізії звертали увагу на такі верстви у суспільстві як селяни та міщани. Вони були запроваджені у ХVІІІ ст. за доби правління російського царя Петра І. Загалом у Російській імперії було проведено десять таких ревізій: перша - 1722-1726 рр., друга - 1742-1756 рр., третя - 1761-1767 рр., четверта - 1781-1787 рр., п'ята - 1794 р., шоста - 1811 р., сьома - 1815 р., восьма - 1833 р., дев'ята - 1850 р. десята - 1856 р. Україну охоплювали лише сім - з четвертої по десяту. Ревізії дають можливість досліджувати загальну чисельність населення, його становий склад, дозволяють говорити про кількість міських і сільських жителів. Також переписи частково розглядають питання національної належності людей, що мешкали в Україні.

Важливі для розуміння проблеми відомості містилися в історико-географічних та економічних описах. Вони стосувалися окремих регіонів України. Найчастіше увага зверталася на території, що входили до Гетьманщини, або Київської губернії. Це, зокрема, "Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр." ("Рум'янцевський" опис), що містить дані з історії та аналіз соціально-економічних відносин Лівобережної України, та створений Д. П. Журавським, ученим секретарем Комісії по опису губернії Київського учбового округу, "Статистичний опис Київської губернії" подає характеристику демографічної ситуації в межах означеної адміністративно-територіальної одиниці.

Але ні переписні книги, ні ревізії, ні описи не подають детальної інформації про належність опитаних до того, чи іншого етносу і, тим більше, не характеризують докладно національний склад населення міст України.

Вперше спробу визначити належність мешканців міста до різних народів, за ознакою рідної мови було визначено під час одноденного перепису, проведеного 1878 р. у Харкові. Відомості перепису містять, крім того, інформацію про чисельність та етнічний склад населення міста ¹.

Ще одним важливим джерелом у дослідженні проблеми є губернаторські звіти царю. Їх аналіз дає змогу говорити про добровільні чи примусові міграції населення, визначати чисельність переселенців, території виходу та регіони поселення.

Питання, пов'язані з етнічною історією України, розглядалися в першому українському історичному журналі "Киевская старина". Наприкінці ХІХ ст. це було єдине друковане видання, що видавалося у Києві протягом 1882-1906 рр., і приділяло увагу визначенню етнічного складу населення України ².

Найчастіше це були невеликі повідомлення або замітки. На сторінках "Киевской старины" вперше було надруковано низку документів про розподіл колишніх володінь Війська Запорозького серед привілейованих верств російського суспільства. У серпневому випуску журналу за 1882 р. надруковано інструкцію про надання поміщикам земель із розрахунку 1500-12000 десятин на особу. Ці дані свідчать про намагання держави спонукати поміщицьку колонізацію півдня України ³.

Названі праці є вузькоспеціалізованими. Вони розглядають етнологічні питання лише в межах окремих регіонів не створюючи цілісної картини процесу формування української нації, зосереджують увагу на сільськогосподарських регіонах. Це певним чином обґрунтовано, оскільки, дійсно, переважна більшість іноземних переселенців,

зосереджувалася не у містах, а на селі. Питання ж етнічного складу населення міст України розглядаються лише частково.

З кінця XVIII ст. у багатьох країнах світу: США, Великобританії, Швеції та ін. почали проводити систематичні загальні переписи населення. Не була виключенням і Російська імперія. Національна приналежність населення визначалася під час проведення переписів та поточного адміністративного обліку. Перший загальноросійський перепис - проведено 9 лютого (28 січня за старим стилем) 1897 р. Він охопив близько 80% території, що входить до кордонів сучасної України. Перепис став одним із найважливіших джерел, що дає можливість вивчити етнічний склад населення міст на межі XIX-XX ст. Його ініціатором був видатний російський учений П. П. Семенов Тянь-Шанський. Положення про Загальноросійський перепис населення було розроблено ще у 1881-1883 рр., але перепис не відбувся. Вирішення питання було відкладено на 15 років. Спочатку Петро Петрович провів пробний перепис у своєму маєтку - Гримячці. На основі пробних листків для опитування, розроблених ученим, було складено особливі формуляри, які і використовувалися під час проведення Загальноросійського перепису населення.

Одиницею спостереження було господарство. Саме на нього і складався переписний лист, до якого входило 14 пунктів. Програма перепису включала соціально-демографічні характеристики опитуваних, шлюбний стан, місце народження, віросповідання, рідну мову, грамотність, сферу праці. Було оголошено, що він "не будет служить поводом ни для каких новых налогов или повинностей", а має на меті "познакомиться с населением и изучать его", а також "составить точные понятия о самых различных условиях народной жизни". Проведенням перепису керував міністр внутрішніх справ. Він був головою головної переписної комісії. У губерніях переписом формально керували губернатори, а безпосередньо - переписні комісії. У повітах керівництво переписом покладалося на повітові переписні комісії. Загони лічильників формувались з відставних солдат, що вміли читати та писати, вчителів і священиків. У помістях і міських домоволодіннях переписувач лише приносив, забирав та перевіряв переписні листи, а заповнювали їх орендарі, або господарі. Результати проведеного опитування були опубліковані на початку XX ст.⁴ Кожен із томів Загальноросійського перепису населення 1897 р. містив статистичні дані стосовно однієї з губерній Російської імперії.

Перепис містить детальний аналіз розміщення переселенців на території України. Він був унікальним, оскільки вперше зверталася увага на етнічну структуру населення. Визначалася не лише наявність представників того чи іншого народу, але й їх чисельність, соціальне становище, вид діяльності. Для визначення етнічного складу в загальноросійському переписі було використане питання про рідну мову. Зазначимо, що перш ніж користуватися даними Загальноросійського перепису, слід з'ясувати достовірність цифр, які визначають кількість осіб, що належать до того чи іншого етносу. Ступінь істинності фактів залежав від людей, які проводили перепис. Займалися збиранням даних добровольці, що в більшості своїй досі не мали досвіду проведення статистичних переписів населення. Вони працювали за винагороду. Поняття "рідної мови" чітко визначене не було і для кожного з опитуваних воно мало власне значення. Імовірно, що більшість із добровольців не змогли докладно пояснити, що входить до визначеного терміну. І досить часто опитувані на поставлене питання відповідали - "російська". Після чого їх відразу відносили до великоросів. Хоча, за походженням вони були представниками українського, чи інших етносів. З іншого боку, деякі українці, які вільно володіли і рідною, і російською мовами, внаслідок русифікаторської політики царизму, байдуже ставилися до того, представниками якого етносу вони будуть на папері. Ті з опитуваних, хто навчався в школі, також на питання про рідну мову могли відповісти, що вона є російською, оскільки викладання велося саме нею. Таким чином, в томах Загальноросійського перепису населення, значно занижена чисельність населення, яке мало автохтонне, українське походження.

Іншим недоліком було те, що до складу міського населення були віднесені селяни, що проживали у приміських хуторах та міських землях. Так, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища з населенням в 71782 особи, у Херсонській - 108 пригородів - 104132 особи, Таврійській - 100 селищ, хуторів та пригородів. Отже, дані щодо загальної кількості населення міст Південної України є значно перебільшеними.

У XIX ст. в Російській імперії з'явилися кілька монографічних праць, в яких висвітлювалися питання, пов'язані з історією заселення території України представниками різних етносів та їх чисельним складом. В основному це були етнографічні дослідження, в яких головна увага приділялася сільськогосподарському населенню та питанням економічного становища і побуту. Йшлося про окремі губернії тогочасної Російської імперії. Історики XIX - початку XX ст. - П. Куліш, В. Антонович, О. Єфименко вели полеміку стосовно шляхів заселення означених територій, не вдаючись до глибокого аналізу етнічного складу населення міст України. Також визначалися причини, напрямки та форми колонізаційних процесів.

Н. Полонська-Василенко в "Історії України" чітко визначила три форми колонізації вільних земель Південної України - це поміщицька, селянська та міська.

Міграційні процеси у Слобідській Україні та історію застupuвання міст детально досліджував Д. І. Багалій⁵, ґрунтовно розглядаючи питання окремих етносів. У працях українських науковців подаються матеріали щодо загальної чисельності представників того чи іншого народу, визначається їх кількість в окремих регіонах. Частково порушуються питання присутності цих етносів у містах України. Так, польському народові були присвячені роботи І. Т. Лісевича⁶. Югослов'ян, тобто вихідців із Балкан та їх внесок у економічний, політичний, культурний розвиток України досліджено О. В. Павлюченко, К. В. Колибановою. Наприкінці XIX - протягом XX ст. побачила світ велика кількість праць, присвячених єврейському етносу. Аналіз єврейського питання та чисельності представників цього народу в Україні подавали М. І. Гольдштейн, І. Ф. Павловський, Я. С. Ханігсман, А. Я. Найман, М. Шестопал та ін. Приділялася увага й іншим народам. Німецькі колонії та чисельність представників цього етносу досліджувалися І. Ф. Павловським.

Вагомий внесок у наукове розроблення теми здійснили М. І. Антоненко⁷, А. О. Гуменюк⁸, Ж. Н. Ковба⁹, О. М. Солошенко¹⁰ та ін. У дисертаційних дослідженнях цих авторів розглянуто питання, пов'язані з етносами, через призму соціально-економічного, політичного, культурного життя окремих регіонів України. Автори зосереджують увагу на процесі формування та чисельності певних національних груп у кордонах нашої Батьківщини.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження М. І. Антоненка, присвячене безпосередньо проблемам Донецького регіону, щодо колонізаційних процесів, внаслідок яких було залюднено регіон. Подаються статистичні дані про наявність представників різних етносів у населених пунктах Донбасу. Особлива увага приділяється міґрації та чисельності українського та російського народів¹¹. На відміну від дисертаційного дослідження М. І. Антоненка, наукова праця А. О. Гуменюка стосується не окремого економічного району, а великої території - Правобережної України, до складу якої входили декілька етнографічних регіонів, або три українські губернії Російської імперії. У роботі подавався перелік населених пунктів так званого "Юґо-Западного края" і чіткі статистичні відомості, які стосувалися чисельності міського населення взагалі та якості городян в окремих містах. Крім того, йшлося про певні дії російського уряду, спрямовані на залюднення регіону. Здійснено аналіз адміністративних актів та їх вплив на процеси формування етнічного складу населення міст. Хронологічні рамки дослідження визначалися другою половиною XIX ст.¹²

Зміни чисельності та складу населення іншої території - Лівобережної України - розглядаються у роботі О. М. Солошенко. Не залишаються без уваги міґраційні процеси у межах краю. Приділяється увага переселенським рухам до України з центральних та

східних губерній Російської імперії. Дослідження розглядає і етнічні проблеми, але характеризує у більшій мірі сільськогосподарські місцевості¹³.

О. І. Гуржій, досліджуючи демографічну ситуацію у другій половині XVII - на початку XVIII ст., основну увагу зосередив на Слобідській Україні та Півдні. Визначаючи основні напрямки міграцій автохтонного населення, він звернув увагу на запустіння.

Окремі автори зверталися до історії лише одного з народів які живуть в Україні. Так дисертаційне дослідження Ж. Н. Ковби, стосується представників лише одного етносу - чеського. Автор детально розглянув комплекс причин, що привели цей етнос до України, історичні та політичні умови чеської колонізації. Дослідженням визначено хронологічні рамки появи представників народу у тих чи інших місцевостях. Подано статистику щодо чисельності чехів загалом в Україні, в окремих регіонах та містах. Хронологічно рамки дослідження Ж. Н. Ковби майже збігаються з хронологічними межами даної роботи. Значну увагу дослідників привернули події, пов'язані з реформами Катерини II. Саме імператриця започаткувала державну програму масового переселення іноземців у межі Російської імперії. Зазначені праці є підґрунтям ефективного викладу матеріалу з теми: "Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст. (за матеріалами Загальноросійського перепису населення 1897 р.)"¹⁴.

У різні роки побачили світ довідкові та енциклопедичні видання, які дозволили поглибити та деталізувати інформацію з означеної теми. Наприкінці XIX ст. було видано словник Брокгауза та Ефрона. Томи цього видання містять детальні географічні та топографічні описи окремих адміністративних одиниць: Полтавської, Чернігівської, Херсонської та ін. губерній Російської імперії; також подають стислу характеристику їх економічного розвитку та соціального складу¹⁵.

На початку XX ст. з'явилися довідники, які головну увагу приділяли окремим містам¹⁶. Так, "Справочная книга - Весь Екатеринослав" розглядала історію виникнення міста, чисельний склад населення, стан та розвиток господарства, наявність архітектурних пам'яток, частково розбиралися етнічні питання.

70-ті рр. XX ст. принесли серію "Історія міст і сіл УРСР". 26 томів цього довідника містять інформацію про кожну з областей. Розкриваються питання історії виникнення окремих населених пунктів, а отже опосередковано розглядаються і колонізаційні процеси¹⁷.

У 1990-х рр. вийшла з друку велика кількість видань енциклопедичного характеру, які давали чітке визначення етнографічних та етнологічних понять¹⁸, описи окремих місцевостей¹⁹, хронологічну та статистичну інформацію, характеристику історичних та політичних процесів, які призвели до залюднення регіонів представниками різних етносів та їх поступового освоєння.

Так, умови виникнення, характер поселень та колоній на півдні викладено у працях О. Августиновича, Я. В. Бойко, О. П. Данильченка²⁰, І. М. Кулінич²¹.

Історіографія налічує обмежену кількість робіт, у яких досліджувалася динаміка чисельності українського населення. Найчастіше це праці, які були присвячені окремим регіонам та аналізували статистичні матеріали за короткий проміжок часу. Тому майже унікальними, на думку автора, є роботи відомих дослідників у галузі етнології С. І. Брука, В. М. Кабузана, В. І. Наулко. Вони зробили вагомий внесок у розроблення питань, пов'язаних із аналізом чисельності та розміщення українців на теренах Російської імперії²².

Таким чином, протягом XIX-XX ст. було накопичено достатню кількість статистичних матеріалів, проведено їх глибоке дослідження науковцями. Все це створило сприятливі умови для докладного вивчення, аналізу і висвітлення етнічного складу населення міст України.

1. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 г. / Харьковское Городское Управление. - Х.: Тип.-Лит. П. Д. Калугина, 1916. - 143 с.

2. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. - Тип. Императорского Университета св. Владимира, Акцион. о-ва печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. - Т. ХС. - № 9. - С. 317-366.
3. Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина. - 1882. - № 8. - С. 323-339.
4. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - СПб.: Тип. Товарищества "Народная польза"; 1905. - Т. 48. - С. 3-7.
5. Багалій Д. І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. - Х.: Союз, 1920. - 110 с.; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. - Х.: Дельта, 1993. - 255 с.
6. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в др. пол. ХІХ - на початку ХХ ст. - К.: Інститут історії України АН, 1993. - 87 с.; Лісевич І. Т. Родом з України (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в др. пол. ХІХ - на початку ХХ ст. - К.: Інститут історії України АН, 1995. - 102 с.
7. Антоненко М. І. Заселення Донбасу соціально-економічні та етнографічні аспекти середини ХІХ - початку ХХ ст. / Дис... канд. іст. наук. - Д., 1994. - 173 с.
8. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. ХІХ ст. / Дис... канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України. К., 1992. - 240 с.: табл.
9. Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во вт. пол. ХІХ - начале ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. - Л., 1974.
10. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в др. пол. ХІХ ст. Дис... канд. іст. наук. - Х.: Харківський державний університет, 1997. - 288 с.
11. Антоненко М. І. Заселення Донбасу соціально-економічні та етнографічні аспекти середини ХІХ - початку ХХ ст. / Дис... канд. іст. наук. - Д., 1994. - 173 с.
12. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. ХІХ ст. / Дис... канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України. - К., 1992. - 240 с.: табл.
13. Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во вт. пол. ХІХ - начале ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. - Л., 1974.
14. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в др. пол. ХІХ ст. Дис... канд. іст. наук. - Х.: Харківський державний університет, 1997. - 288 с.
15. Энциклопедический словарь // Издатели Брокгауз Ф. А. Ефрон И. А. - СПб.: Типография И. А. Ефрона, 1989. - Т. XXIV. - 474 с.; Энциклопедический словарь // Издатели Брокгауз Ф. А. Ефрон И. А. - СПб.: Типография Акц. Общ. "Издательское дело", 1901. - Т. XXXII. - 480 с.
16. Весь Екатеринослав (Справочная книга) - Екатеринослав, Тип.-Лит. Л. И. Сатановского. - 1904. - 638 с.
17. Волинська область. Історія міст і сіл УРСР / Ред. П. Т. Тронько в 26-ти т. - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. - 778 с.
18. Історія Києва. В 3-х т. 4-х кн. / Ред. Сарбей та ін. - К.: Наук. думка. - Т. 2. - 438 с.; Киев. Энциклопедический справочник / Ред. А. В. Кубрицкого Издание 2-е. - К.: Главная редакция УСЭ, 1985. - 759 с.
19. Короткий довідник з історії України / І. Ф. Курас, М. О. Багмет, І. І. Федьков та ін. - К.: Вища школа, 1994. - 255 с.; Поділля: Історико-етнографічне дослідження. - К.: Вид-во культурного центру "Доля", 1994. - 504 с.
20. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України економічне та соціально-політичне становище на поч. 20-х рр. ХХ ст. - К., 1993. - 58 с.
21. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. - К.: НАН України, Інститут історії НАН України, 1995. - 271 с.

22. Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. - СПб.: Издательство Русско-Балтийский информационный центр "Блиц", 1996. - 347 с.; Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. - М.: Наука, 1990. - 256 с.; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / Историко-этнографический очерк. - К.: Наук. думка, 1975. - 276 с.; Він же. Хто і відколи живе в Україні. - К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. - 80 с.